

Filip Walczyna

Brzeżany

Miasta wielu religii.

Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej,
pod redakcją Melchiora Jakubowskiego, Maksymiliana Sasa
i Filipa Walczyny, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2016, s. 30-35.

Brzeżany

Centrum miasta położone jest na zachód od niskiego wzniesienia, na którym stoi potężny zamek. Tak pisał o Brzeżanach Juliusz Słowacki w 1830 r.:

Pan Brzeżan w cudnej mieszka okolicy.
Zamek objęła rzeka w dwa ramiona,
Nad bramą klasztor, w murach zakonnicy,
Dalej kaplica blachą powleczona¹.

Rzeka, o której mowa, to Złota Lipa (lewy dopływ Dniestru), która w tym miejscu rozlewała się w wielkie bagna. Ich pozostałością jest dzisiaj Staw na Złotej Lipie – miejscowe kąpielisko, znajdujące się w bezpośrednim sąsiedztwie na północ od miasta. Okolica jest znana z piękna krajobrazu. Została ochrzczona „podolską Szwajcarią” (ryc. XXV).

Pierwsze wzmianki o Brzeżanach pochodzą z wieku XIV. W 1530 r. ówczesny posiadacz tych ziem, Mikołaj z Sieniawy, późniejszy hetman wielki koronny i wojewoda ruski, otrzymał zgodę na lokację miasta na prawie magdeburskim². On jest też budowniczym renesansowego zamku między rozgałęzieniami rzeki. Sieniawscy zarządzili w dobrach brzeżańskich do 1726 r., przyczyniając się znacznie do rozwoju miasta. W XVII w. nowi osadnicy chętnie osiedlali się w Brzeżanach ze względu na potężne fortyfikacje miasta i twierdzy, która miała opinię niezdobytej. Miasta bronił zamek z jednej strony, otoczony murem kościół farny z drugiej i wzniesiony na wzgórzu klasztor Bernardynów z trzeciej strony (ryc. III). Taki charakter ośrodka dawał poczucie bezpieczeństwa przybyszom, wśród których od końca XVII w. zaczęli dominować Ormianie. W wieku następnym mieli oni już w mieście własną dzielnicę, świątynię i skład towarów. W XIX stuleciu, kiedy Brzeżany znajdowały się w rękach Potockich, miasto podupadło – Ormianie opuścili je, gdyż nie mogli znieść konkurencji żydowskiej, a zamek został rozebrany przez władze austriackie. Wówczas zaczęło w mieście działać słynne brzeżańskie gimnazjum (istniejące w latach 1805–1924), które wychowało szereg znanych osobistości, m.in. filologa i slawistę Aleksandra Brücknera oraz późniejszego marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego. Dzisiaj Brzeżany są jedną z najchętniej odwiedzanych przez turystów miejscowości zachodniej Ukrainy. Miasto zawdzięcza to wspaniałemu układowi urbanistycznemu z obszernym rynkiem i ratuszem pośrodku, od którego odchodzi sieć nieregularnych ulic, dostosowanych do rzeźby terenu.

Brzeżany ok. 1785 r. miały 4704 mieszkańców, z czego 1583 (33,7%) było unitami, 1468 (31,2 %) – łacinnikami, natomiast 1350 (28,7%) stanowili żydzi³. W 1880 r.

¹ J. Słowacki, *Powieści poetyckie*, oprac. M. Ursel, Wrocław 1987, s. 98.

² O rodzie Sieniawskich i historii miasta za ich panowania zob. J. Czernecki, *Brzeżany: pamiątki i wspomnienia*, Lwów 1905, s. 13–25. O późniejszych dziejach zob. G. Rąkowski, *Podole. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej*, 2, Pruszków 2006, s. 351–352. Szczególnie interesująco o historii Brzeżan w okresie międzywojennym opowiada Shimon Redlich, który się tam urodził: S. Redlich, *Razem i osobno. Polacy, Żydzi, Ukraińcy w Brzeżanach 1919–1945*, Sejny 2002, s. 67–83.

³ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 27.

było tu 9290 mieszkańców, w tym 4071 (43,8%) żydów, 3254 (35%) rzymskich katolików, 1909 (20,5%) grekokatolików⁴. W roku 1914 mieszkało w Brzeżanach 13 000 osób – 5300 (40,7%) Żydów, 4300 (35,4%) Polaków, 3100 (23,8%) Rusinów⁵. Po I wojnie światowej liczba ludności spadła do 10 083, w tym 4529 katolików (44,9%), 3582 Żydów (35,5%), 2232 grekokatolików (22,1%)⁶. Obecnie liczba ludności wynosi ok. 20 000 (dane z 2006 r.)⁷.

Mapa 4. Brzeżany na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. zamek z kaplicą; 2. cerkiew pw. św. Trójcy; 3. kościół ormiański; 4. kościół parafialny; 5. synagoga; 6. klasztor Bernardynów; 7. cerkiew pw. św. Mikołaja

Bez wątpienia najciekawszym zabytkiem sakralnym w Brzeżanach jest kaplica zamkowa. Budowę rozpoczęto już za czasów Mikołaja z Sieniawy, tj. w poł. XVI w., kiedy powstał zamek: z tego okresu pochodzą gotyckie prezbiterium oraz zakrystia⁸. Później (pierwsza połowa XVII w.) dobudowano kaplicę, łączące styl renesansowy i barokowy, o pięknej dekoracji ornamentalnej, do dziś gdzieś zachowanej. Jej autorstwo przypisuje się Janowi Pfisterowi, jednemu z najwybitniejszych rzeźbiarzy tego

⁴ B. Rozwadowski, *Brzeżany*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1, Warszawa 1880, s. 418.

⁵ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 123.

⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 4.

⁷ G. Rąkowski, *Podole*, s. 350.

⁸ J. Czernecki, *Brzeżany*, s. 31.

okresu działających na terenie Rzeczypospolitej⁹. Był on też autorem nagrobków rodu Sieniawskich, które się tu niegdyś znajdowały, a które w okresie I wojny światowej zostały wywiezione do Krakowa (obecnie można je oglądać na zamku w Pieskowej Skale). W XIX w. nowi panowie tych dóbr, Potoccy, opuścili zamek, zabierając z sobą część wyposażenia. Fortyfikacje decyzją władz austriackich zostały częściowo rozebrane, sama kaplica natomiast zaczęła pełnić funkcję magazynu wojskowego, szczególnie ważnego w okresie wojny krymskiej¹⁰. Prace remontowe zapoczątkował hrabia Stanisław Potocki w 1878 r., ale zamek znów ucierpiał podczas obu wojen światowych. Kaplica jest dzisiaj zrujnowana i pokryta graffiti, ale ostatnio została częściowo zabezpieczona. Budzi to nadzieję na możliwą renowację obiektu.

Dokładnie na wschód od zamku znajduje się brzeżański rynek, a pośrodku niego – klasycystyczny ratusz (dawnie gimnazjum). Naprzeciwko ratusza z kolei znajduje się główna cerkiew w mieście – odrestaurowana cerkiew greckokatolicka pw. św. Trójcy. Powstała w 1768 r., po przebudowie dawnego składu Ormian. Obecny kształt architekto-

Il. 5. Brzeżany. Cerkiew pw. św. Trójcy od strony rynku

⁹ B.W. Motyl, *Brzeżany*, Przemyśl 2005, s. 18.

¹⁰ Interesujące świadectwo tych czasów przytacza Józef Czernecki (*Brzeżany...*, s. 31–32), wspominając m.in. o skargach na to, że w kaplicy planowano urządzenie składu wódki dla Żydów. Sam był świadkiem innych haniebnych zachowań: „Nadto młodzież szkolna [...] dostała się przez spróchniałe i otworem stojące drzwi do podziemi kościoła, obierając je sobie za miejsce zasadzki, aby stamtąd wypaść na młodzież rzemieślniczą lub żydowską [...] i gonić ku miastu. Z głupoty zabierano przytem z katakomb, co się nawinęło pod rękę. [...] Inni zaglądali do porozbijanych trumien i zabierali kawałki jedwabiu, któremi okryci byli Sieniawscy”.

niczny pochodzi z przełomu wieków XIX i XX¹¹. Zamknięta przez Sowieców, przez wiele lat służyła jako skład tytoniu, a później jako klub kołchoźnika. W latach 1992–1994 przejściowo należała do prawosławnych, ale ponieważ w tym czasie dokonano w niej kolejnych zniszczeń, przeszła w ręce grekokatolików¹².

W mieście znajduje się jeszcze jedna, drewniana cerkiew pw. św. Mikołaja. Położona jest w południowej dzielnicy Brzeżan, zwanej Adamówką, od imienia Adama Hieronima, wnuka Mikołaja z Sieniawy. Pierwotnie była to osada jeńców wojennych, głównie Tatarów, osiedlonych tu przez tego przedstawiciela rodu Sieniawskich¹³. Ponieważ przez bardzo długi czas Adamówka stanowiła osobną wieś, powstała potrzeba stworzenia tu osobnej parafii i w 1691 r. wybudowano grekokatolicką cerkiew¹⁴. Od połowy XIX w. Adamówka jest częścią Brzeżan i do dziś traktuje się ją jako przedmieście. Cerkiew pw. św. Mikołaja była zamknięta w latach 1962–1992. Obecnie służy Ukrainskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej¹⁵.

Wspomniany Adam Hieronim Sieniawski był też fundatorem rzymskokatolickiego kościoła farnego pw. św. św. Piotra i Pawła. Zbudowany został w latach 1600–1620. Znajduje się na południe od rynku, na niewielkim wzniesieniu (ryc. XXV). Niegdyś w pobliżu wznosiły się mury miejskie, a sam kościół był także otoczony murem, którego pozostałości widać do dzisiaj. W pobliżu wznosi się dzwonnica, przebudowana w 1741 r. z baszty obronnej. Kościół farny, jak już wspomniano, był istotnym elementem w obronnej infrastrukturze miasta. Po II wojnie światowej znajdowała się tu hala sportowa. W 1996 r. został ponownie oddany do użytku katolikom jako kościół pw. Narodzenia NMP¹⁶.

Drugim ważnym elementem obronnym miasta były kościół i klasztor Bernardynów, wzniesione na wysokim wzgórzu Storożysko, na północ od rynku (ryc. XXV). Znajdował się tam wcześniej pierwotny rzymskokatolicki kościół parafialny pw. św. Mikołaja. Murowany kościół w jego miejscu (także pw. św. Mikołaja) zaczęto wznosić ok. 1630 r. Budowa przedłużała się ze względu na częste najazdy tatarskie i kozackie. Na pewno ukończono ją przed 1672 r. Bernardyni byli już wówczas w mieście od dosyć dawna i pełnili funkcję kapelanów na dworze Sieniawskich. Oficjalne ich wprowadzenie do klasztoru odbyło się jednak dopiero w 1720 r., wraz z poświęceniem kościoła. Bernardyni pozostali w tym miejscu długo, ponieważ ich klasztor nie został skasowany wraz z nastaniem władzy austriackiej. Był więc kompleks na Storożysku zamieszkały w czasach Juliusza Słowackiego: przez wyrażenie *nad bramą klasztor* miał poeta zapewne na myśli to, że wznosił się on na wzgórzu powyżej miejskiej bramy (tzw. Lwowskiej), ale od strony wewnętrznej. Dopiero w 1942 r. klasztor został zamknięty przez Niemców (bernardyni opuścili miasto w 1945 r.)¹⁷. Obecnie mieści się tu więzienie dla młodocia-

¹¹ G. Rąkowski, *Podole*, s. 355.

¹² R. Maćkówka, *Brzeżany – miasteczko kresowe*, <http://rbmackowka.blogg.pl/id,331932450,title,Brzeżany-miasteczko-kresowe,index.html?smoybtticaid=611d57> (dostęp: 15 XII 2013). Autor przywołanego artykułu powołuje się na: W. Goliński, *Brzeżany na starej pocztówce*, Kluczbork 2006.

¹³ J. Czernecki, *Brzeżany*, s. 16.

¹⁴ Tamże, s. 81. Autor wspomina także, że za jego dzieciństwa (ok. połowy XIX w.) żyło w Adamówce kilka *kosookich postaci tatarskich o typie wybitnie mongolskim* (s. 80).

¹⁵ G. Rąkowski, *Podole*, s. 358.

¹⁶ Tamże, s. 356.

¹⁷ http://www.rkc-skowyra.com/publ/dekanat_brzezany/25-1-0-1937 (dostęp: 15 XII 2013).

nych przestępców – wokół wzniesiono m.in. robiący wrażenie, kilkumetrowy mur z drutem kolczastym. Kościół został natomiast oddany do użytku grekokatolikom, chociaż wejście do niego jest możliwe wyłącznie w niedzielę.

Na zachód od rynku, przy uliczce Wirmiańskiej, do której przylegają tyły cerkwi pw. św. Trójcy, stoi kościół ormiański¹⁸. Ormianie zaczęli przybywać do miasta w drugiej połowie XVII w., na kiedy to przypada początek szybkiego rozwoju Brzeżan. W pierwszych latach XVIII w. mieli oni już własną dzielnicę w mieście, ze składem handlowym i szkołą (dzielnica zachodnia). Pierwsza świątynia, fundacji ostatniego z Sieniawskich, Adama Hieronima, została zbudowana w 1710 r. Była drewniana i już w latach czterdziestych zaczęła popadać w ruinę. Uzyskano wówczas zgodę na budowę murowanego kościoła. Ukończono go w 1764 r., ale wkrótce potem liczba Ormian w mieście zaczęła gwałtownie spadać. Na skutek tego dawny ormiański skład handlowy naprzeciwko kościoła przerobiono na cerkiew pw. św. Trójcy. Parafia ormiańska działała jednak aż do roku 1946, kiedy kościół został przerobiony na magazyn pszeniczny, a potem na skład tytoniu. W latach dziewięćdziesiątych świątynia ucierpiała znacznie bardziej niż w czasach sowieckich, została bowiem ograbiona z większości wyposażenia

Il. 6. Brzeżany. Ulica Wirmiańska, wzdłuż której mieściły się niegdyś domy Ormian, wraz z zachowanym ormiańskim kościołem. W głębi na wzgórzu dawny klasztor Bernardynów

i zbezczeszczona. Niedawno rozpoczęto renowację, ale na razie postępuje ona powoli. Ciekawostką jest fakt, że freski na fasadzie kościoła malował wychowany w Brzeżanach sierota, późniejszy marszałek Edward Rydz-Śmigły¹⁹.

¹⁸ Zob. J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, Katalog zabytków ormiańskich, 1, Warszawa 2001, s. 14–16.

¹⁹ G. Rąkowski, *Podole*, s. 357.

Zachowała się w mieście także synagoga tzw. Wielka, jedna z sześciu, które tu niegdyś funkcjonowały²⁰. Żydzi osiedlali się w Brzeżanach od XVII w., by pod koniec stulecia wyprzedzić pod względem liczebności kolonię Ormian. Zajmowali domy głównie w południowo-wschodniej części miasta. Synagogę wzniesiono w 1718 r. właśnie w tym rejonie, na miejscu bóżnicy starszej o 80 lat. Była rekonstruowana w XIX w., ale w wieku XX znów popadła w ruinę²¹. Obecnie brakuje jej dwóch ścian.

Il. 7. Brzeżany. Ruiny synagogi tzw. Wielkiej

²⁰ Krótki zarys historii miasta i jego żydowskiej społeczności – zob. <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/brzezany/5,historia/?action=view> (dostęp: 15 XII 2013).

²¹ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/brzezany/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/11695,synagogamurowana-w-brzezanach/> (dostęp: 15 XII 2013).